

1595 febr. 4-én D. Joannem Szentmargitanum rectorem scholae nostrae Törös Máté uram menyegyezejére Désre vitte biró uram parancsolattyaából alá Décsig Colossy István 4 lova. Attam Colossy Istvánnak 2 tallért". (Törös pap és esperes volt.) 1595 szept. 7-én Tordára viszik 3 lóval (dr. 75) s megjegyzik: „Püspök uram kültte egy néhány praedicatorhoz“. 1596-ban feljegyzik, hogy Sz. M. scholamesternek fl. 50. Ugyanez év dec. 9-éről: Az iskolamester portékáját hozzák Tordáról. Ez az iskolamester azonban már az ő utódja, Szent-Mártoni Bálint.

10. *Enyedi György*¹⁰ (1586 aug. — 1592). Szülőiről, születési helyéről semmi egykorú adat nem maradt fenn. Uzoni születési évét 1555-re teszi s Enyedről a Mészáros-nemzetségből származtatja. Szilvási János egyházi segélyen külföldön tanult s azután a ref. hitre tért, egykori tanítványával folytatott vitájából tudjuk, hogy 3 és fél évig volt külföldön, Genfben 1 és fél évet, Páduában ugyanannyit töltött, a többit Német-, Francia és Olaszországban. 1574-ben jött haza. Hat évig volt a dialektika tanára, egyidejűleg a logikát is tanította, előbb mint lektor, 1587 óta mint igazgató s mint ilyen a hittant is tanította. Szilvási egyszerűen professzornak mondja. Uzoni azonban azt mondja, hogy kevés híján 14 évig volt lektor (1574—87) s 11-ig rektor (1587—1597 nov. 24.), mert e tisztét püspöksége alatt (1592—97.) is megtartotta. Uzoninak ez az állítása nem helyes, amint Szent-Margitainál láttuk. Uzoni (I. 292. l.): G. Enyedinus postquam in officio lectoratus annos 14 — etsi non complecte — in officio rectoratus annos sex desudasset, et per sexennium — non abdicato rectoratus officio usque anni 1596. 27 septembris — fideliter, magno cum fructu officio episcopatus functus fuisset, Anno 1597. 24 Nov. hora 4-ta pomeridiana in flore aetatis suae A. 42. feliciter in Domino obdormivit. 1592-ben püspökké választották. Meghalt 1597 nov. 24-én. Mint hittanár két kézikönyvet írt: *Tractatus theologicus* és *Symboli apostolici fons et origo*. Mint a logika és dialektika tanáráról Szilvási 1587 aug. 15-én Heidelbergből Szent-Margitai János rektorhoz azt írta az ottani egyetemi tanárokról: szeretné, ha azok hallgathatnák Enyedi előadását (Uzoni I. 279. l.). Székely Sándor szerint, mint tanár fáradhatatlan buzgóságú, mint igazgató szigorú rendet és fegyelmet tart. Kanyaró, aki elég mélyen és alaposan beletekintett a 16. század szellemtörténetébe, a 16. század végén Erdély legnagyobb egyházi szónokának mondja (Ker. Magvető, 1898. 22. l.), aki 10 éves papsága alatt 300-nál több beszédet írt, de amelyekből a mostoha idők miatt csak a Hunyadi Demeter felett mondott jelent meg nyomtatásban, a többi kéz-

¹⁰ Jakab Elek: *Enyedi György élete*, Ker. Magvető, 1890.

íratokban maradt. Beszédei erkölcsi és társadalmi tárgyúak, sokszor a napi eseményeket élesen, eszmeileg megvilágítók. Kikel a városi tanács ellen, mert eltörölte a régi törvényt, hogy a kapúk ünnepeken egész nap zárva legyenek, hétköznapokon pedig napkeltéig, hogy az istentiszteleteket csendben tarthassák. Ezzel a törvénnyel kikelt az emberek lelkéből a buzgóság. Szigoruan megrójjá a hitváltoztatást, mert kivált a főurak közül világi érvényesülésért sűrűn kezdtek eltérni az unitárius vallástól. Nem félt megdorgálni Báthori Zsigmond fejedelmet is, midőn 1594-ben 5 tanácsosát a piacon lefejeztette.

Mint püspök minden évben zsinatot hivatott egybe, szigorú fegyelmet tartott. Nálunk ő egy új tudományos irány, a *hitelvek természettani és filozófiai exegetikájának megalapítója*. Egy magában képviseli az isten-eszme észszerű és tudományos kritikai alapon való felfogását és fejtegetését. Kanyaró megállapítása szerint ő a legtudósabb unitárius püspökünk. A Blandrata—Hunyadi-féle consensussal szemben a Dávid racionalizmusát hirdeti. Hogy Dávid eszméi halálával nem merültek feledésbe „az rajta múlt, mert hiteszmeinek legbátrabb és legtudósabb magyarázója, terjesztője, az egyház körén belül állandósítója volt. Eszméi a sajtó útján elterjedtek határokon, tengereken túl. *Explicationes* első kiadása a forgalomból kitiltatott, sok példányát Báthori Zsigmond alatt 1599-ben nyilvánosan megégették. De Belgiumban Gröningenben másodszor is kiadták, habár sok hibával. Bethlen István, a fejedelem testvére, bemutatta e munka magyar fordítását az országgyűlésen, miről a város jegyzőkönyvében 1620-ról azt jegyzik fel, hogy egy aranyos kupát ajándékoztak neki az unitáriusok. Geleji Katona István szerint Enyedit az unitáriusok Plátójának tartják s kevélyek nagy tudományára. Ő maga meg azt mondja róla, hogy az ő nagy rabbinusok, az anthropomorfisták, a dolgok egészen emberies felfogása iskolájában tanult, sőt szívében merőben zsidó volt.

Sokan írtak ellene, különösen ref. egyházi írók. Támadták a gyűlölet, kicsinylés és gyalázat szidalmaival. De őt nem rettentették meg. Mélyen élt a lelkében az a meggyőződés, hogy eszméi igazak s a jövő neki fog igazságot szolgáltatni. Korát megelőzte. Az a szellem élt lelkében, amelyet késő utódai, Anglia, Amerika nagy unitáriusai, Priestley, Channing, Martineau képviselnek.

Explicationese körül nagy irodalmi polemia fejlődött ki, melynek részleteiről egy más fejezetben szólunk.

Munkái:

1. Igen szép história az Tancredus király leányáról és az királynak titkos tanácsosáról, Girquardusról, kik között felbo-

molhatatlan szeretet lévén, egymásért halálba adták magukat. Olasz nyelvből az Boccatiusból deákra fordítottván Philippus Bervaldus által, magyar nyelvre pedig fordítottván G. E. T. által. Debrecen, 1577. Mint a versfejekből kitetszik, a fordító Georgius Enyedinus Transilvanus.

2. Oratio funebris ad tumulum Clarissimi viri Domini Demetrii Hunyadini superintendentis ecclesiarum unum Deum patrem et Mediatorem Jesum profitentium, ac pastoris Claudio-politani, qui 6 die Julii Anno 1592 expiravit Claudiopoli.

3. Scriptum de invocando aut non invocando in precibus Christo. Socinus Faustushoz írt levél.

4. Responsio ad Michaelis Cserényi de Balásfalva assertiones scholasticas de Sanctissima et individua trinitate. A. D. 1593. 23 Nov.

5. Explicationes locorum veteris et novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet. 1598. A kiadást Torockai Máté eszközölte, ki 1619-ben magyar fordításban is kiadta.

6. A lengyel eklézsiák 1574-i katechesiséhez írt magyarázat.

7. Kézirati munkája: Conciones a sárospataki ref. kollégium könyvtárában.

11. *Szent-Mártoni Bálint* (Valentinus Sancto-Martinatus) (1596—1600). Tordáról hozzák be igazgatónak Szent-Margitai halála után. A város jegyzőkönyvében ezt olvassuk róla: 1596 szept. 27-én tordai mester Szent-Mártoni Bálint hivattatik ide Kolozsvárra oskolamesternek. Dec 9-én meg „portékáját” behozzák Tordáról. A város számadáskönyvében 1580. XXII. fűzetben a 17. lapon olvassuk: az mostani oskolamesternek, Bálint deáknak fl. 55. Vajjon nem Szent-Mártonit kell itt értenünk, akit szükségből ideiglenesen a rektori állásba tettek? Kénosi—Uzoni első tordai rektorként említik, ami, miként Bogáthinál láttuk, tévedés. Megfelelő képzettségére, tanultságára és szervező erejére épen abból következtet, hogy oda-rendelték igazgatónak egy iskola megalapítására és megépítésére (1589-ben kezdték építeni). Enyedi püspök 1596 febr. 7-én levelet küld Varsólczi János és Udvarhelyi Máté szent-mihályfalvi papoknak, hogy Sancto-Martinates tordai rektort, aki Óvári Péter tordaaranyosi esperest súlyosan megsértette, elébe idézzék. (Uzoni. I. 286.) Kolozsvárt 4 évig volt igazgató. 1600-ban a papsággal cserélte fel állását. Cromer Péter kollaborator, későbbi tordai rektor, írja róla naplójában: 1600 jun. 28-án Bálint kolozsvári pap kiment a mezőre, ahol Héjasfalvi Péter, egy nagy és paraszt tanuló, fején és kezén megsebesítette és a hüvelykujját majdnem levágta. Csanádi Pál, a tordai iskola rektora, 1599 okt. vége felé Mihály vajda pusztításai elől Kolozsvárra menekült s itt Szent-Mártoni mellé rendeltetett

segítségül. Szent-Mártoni, mint igazgató, kátét íratott a kolozsvári iskola részére Basilius Istvánval, melynek címe: *Exercitium pietatis puerilis per catechesim in schola Claudiopolitana*. Kézirat. Basilius írja: *Ego Stephanus Basilius scripsi hanc catechesim ad rogatum viri docti Valentini Sz.-Martini, ludi literarii Colosv. praefecti, cujus haec fuit epistola ad me in patria existente, cum dialogos quosdam de religione Christiana a me scriptos illi dedissem ad legendum initio mensis Septembris: S. P. D. Libenter tua scripta, quae mecum communicasti, pater et Reverende Domine, etiam inter tantas occupationes legi, valdeque probavi. Sunt certe maturo atque adeo (absit verbo invidia) docto ingenio digna. Ne haec in scribendo exercitatio exarescat, verum nostros quoque hortulos, fons idem tuus, ex quo hi dulcissimi liquores emanarunt, suis irrigit humoribus, tuam Dominationem peto, scribat aliquam catechesim seu instructiunculam in usum meorum puerorum.* (Uzoni. I. 312.) Basilius ezt a munkáját 1583 szept. elején végezte be. Szent-Mártoni Basiliust *pater et Reverende Domine*-nek szólítja, azután *uraságodnak* (*Tuam Dominationem*), a mi kertecskéinkről s az ő „gyermekai“ használatára írandó „*instructiuncula*“-ról beszél. Mindez azt sejteti velem, hogy ez a felhívás 1580 végén kelt s az átmenetileg igazgatással megbízott Bálint deák csakugyan Szent-Mártoni. Erre látszik mutatni az is, hogy nem rektor, hanem „*ludi literarii praefectus*“-nak mondatik. Segesvári Bálint kortársa 1608 jul. 17-én feljegyzí: Bálint kolozsvári pásztor Gillyén Imre és Radnóti István szenátorokkal Lengyelországba küldettek s aug. 20-án 8 órakor Kolozsvárra visszatértek. Uzoni Szent-Mártonira gondol, Jakab Elek (Erdélyi Tört. Emlékek. IV. 190.) Radeciust véli alatta. Nem tudjuk, mikor halt meg.

12. Göcs Pál. (1600—1605.) 1570-ben született Kolozsvárt. Atyja kolozsvári nemes, borbély és chirurgus. Enyedi és Szentmargitai igazgatók alatt tanult. 1599 őszén külföldre ment Páduába. Október 13-án íratkozott be az artisták anyakönyvébe: *Paulus Geocius Transylvanus Ungarus, nomen suum professus cum solutione VI. lib. consuetar. A. D. M. D. I C.* (Veress: A páduai egyetem magyar tanulói, 108. l. Neve alá jegyezve: *Reddidit animam deo a quo acceperat, 1622, qui maximo erat emolumento suae patriae pascens oves Christi fidelissime, aetatis suae 48.*) Félesztendeig tanult itt és 1600 május elején érkezett haza Kolozsvárra. Az 1600. évi egyházfiúi számadás szerint: „midőn Pál deák, a scholamester Olaszországból megjött, látván szükségét, a bíró adatott számára május 12-én 2 frtot. (Jakab E. Kolozsvár története II. 411.) Uzoni május 15-re teszi igazgatói állása elfoglalását. 1602

március 2-án plebánussá választották. A közgyűlés jegyzőkönyve így írja le beiktatását: „Az unió szerint egyenlő szavazattal választották a magyar nemzetű Göcsi Pált, az iskolaigazgatót. A gyűlés az idősb esküdt polgárok közül 6-ot, a két egyházfit s 4 más polgárt küldte üdvözlésére, kik felkérjék őt a százférfiak gyűlésében megjelenésre. Midőn feljött, a magyarok nevében Radnótfáy István egyházi üdvözölte, mire a választott szép ékesen felelt. Ezután a papi renddel együtt a szentegyházba indult, kísérve a tanácstól, hová a harangozásra, ősi szokás szerint, már az egész város népe össze volt gyűlve. A tanács a kapu között rendbe állott, legelől a biró s az új plebánus rendre mindenikkel kezét fogott. Azután a biró a tanács nevében röviden üdvözölte, amit a plebánus is röviden viszonzott. A biró a plebánust asztal elé állítván, a tanács és város nevében az egész nép előtt újra köszöntötte, megáldotta és szerencséltette, kihirdetvén a választást a papi rend és a város egész népe előtt, amire Toroczkai Máté korábbi prédikátor, most püspök felelt. Az új plebánust a két egyházi a két idősb esküdt polgárral együtt fölemelték az asztal előtt, ami után az rövid beszédet tartott, a választás iránt engedelmességét kijelentette s szolgálatát felajánlta. Ezután az előbbi rendben a plebánia-házhoz kísérte az egész tanács és város s a kapu között megállván, a biró a tanács és város nevében teljhatalommal ajánlta a prédikatori rendnek, a plebánia-házat minden hozzátartozó örökségekkel és jövedelemmel gondviselése alá bizva, kezénél hagyá. Ekkor a prédikatori rend nevében Máté püspök által ígérte a városhoz való engedelmességét. (Jakab E.: Kolozsvár tört. II. 412.) Plebánussá választása után igazgatói állásáról nem mondott le, csak később 1605 júliusában. Kiváló készültségű, szép latin-sággal beszélő férfiú volt. „Vir timoratusnak“ mondják, üldöztetések közben is hitében állhatatos, az ifjúság nevelésében buzgó. Brosserus főjegyző jegyezte fel: 1613 március 22-én végezték Toroczkai Máté püspök, Göcs Pál és az eklézsia többi papjai Radecius Bálint, Brosserus, Sammarianus Márton, hogy ezután minden csütörtökön mindjárt reggel a preces után az ifjúság összegyűljön theologiai gyakorlatra és megbeszélésre, melyről senki se hiányozzon súlyos ok és többi társai engedélye nélkül. Ez a kezdete még az én időmben is létezett csütörtök reggeli ú. n. concionak, melyen minden egyenruhás diák rendre egyházi beszédet mondott el, társai megtették rá megjegyzésüket s végül az igazgató mondta el birálatát.

„Ez pedig az ember — mondja róla Segesvári (Erd. Tört. Emlékek. IV. 190.) — oly igazságszerető volt és bálványgyűlölő, hogy az bálványt Kolozsvárból kitisztítá Toroczkai Mátéval,

ki akkor kolozsvári püspök volt. Az város népével arccal az kalastromra menének és elronták az kalastromot és az bálványt, az papokat Híd-kapun kikisérék az 1603. esztendőben. Még meg is öltek volt egyet az kalastromban az paterekben". Hogy miben állott a város „kitisztítása” és a klastrom „elrontása”, l. a János Zsigmond halála után című fejezetben. Itt most csak annyit, hogy a „tisztítás és elrontás” miatt a püspöknek is, neki is menekülnie kellett, mert Basta halálra kereste. Lengyelországba ment, ahol Bocskai felkeléséig Radecius Bálintnál meleg és barátságos fogadtatásra talált. Mikor aztán hazatérhetett, nagy dicsérettel és elismeréssel szólott róla a városnak. Erre érte küldtek s 1605-ben Bocskai alatt Kolozsvárra hozták.

1622 március 4-én halt meg. Husz évig volt plebánus. Nagy tisztességgel temették el.

13. *Radecius Bálint*. (1605 jul.—1607.) Göcs Pálnak bújdosásában vendéglátó gazdája és barátja volt, akit Segesvári tanúsága szerint (Erdélyi Tört. Emlékek. IV. 190.) az ő ajánlataira hívtak meg a másodpapi állásra. Danzigi születésű, 1603-ban a luklavicei iskola igazgatója volt. 1616-tól püspök, 1622-től főpap haláláig, 1632-ig. Segesvári így ír róla: 1632 „18 aug. éjjel hora 1-ma halt meg amaz jámbor, bölcs és istenfélő Valentinus Radecius, az kolozsvári főplebánus és püspök, az szász nation, német nemzet, az kinek az deák szó mint az méz, úgy folyt ki az szájából; noha penig nem egyeztenek religióban való dolgokban, de mégis kedves volt az fejedelemnél az ő bölcsességiért és deákul való ékesen szólásáért; prédikállott penig az kolozsváriaknak 27 esztendeig; felette víg és maga szerettető ember vala: szép szál ember, piros, nagyszemű, kemény tekintetű, nehezen járó testes ember. 22 aug. temetteték el az nagytemplomban, sok szép oratiokat mondván vasárnap prédikáció után”.

Uzoni és Székely Sándor azt jegyzik fel róla, hogy alatta az unitárizmus nagyot sülyedett, mert nem tudott magyarul, az eklézsiákat nem látogatta. Alatta tértek át a háromszéki eklézsiák a ref. vallásra. A kolozsvári szász és magyar unitárius eklézsiák között kellemetlen viszály támadt Ravius Mátyás szász pap nagyravágyása miatt, minek kellemetlen következményeit a dézsi Complanatio alig tudta lecsendesíteni. Ezért hozta az 1632 szept. 2. zsinat azt a határozatot, hogy püspököt többé mást, mint magyar nemzetből valót ne választhassanak.

Igazgató volt 1605 júliusától nem tudni bizonyosan, meddig, mert Bocskai temetésén már Szemeriai Joó Márton az igazgató.

Művei: Gesangbüchlein, Kolozsvár, 1620, Az egyházi

énekek az unitárius hitelvek szerint vánnak átdolgozva, mit a szerző a városi tanácshoz írt előszóban mond el.

De matrimonio tractatus. U. o. 1621.

Laudatio funebris Kornis Judit felett, u. o. 1621.

Formula administrandi coenam Dominicam, cui annexa est quarundam quaestionum ad eandem elucidandam spectantium solutio. U. o. 1638. (Függelékül: Praecationes matutinae és Vespertinae. Magyarul is megjelentek: Reggeli és estvéli könyörgések. U. o. 1638.

Disciplina ecclesiastica. In usum ecclesiarum unitariarum in Transilvania dispersarum conscripta. U. o. 1626.

Kiadta Schmalz: Der kleine Katechismus zur Übung der Kinder in dem kirchlichen Gottesdienste. Klausenburg, 1620. c. munkáját.

Kéziratban: Magamentő felelet azoknak kárhoztatásoknak ellen, kik az Erdélyben lévő az egy Atya Istenről és az ő egyszülött fiáról, az Jézus Krisztusról egyetértő eklézsiának vallásokat török vallásnak erősítették. 1618. Radecius latin munkájának (Apologia adversus criminationem...) fordítása.

14. Szemeriai Joó Márton (1607—1608 ápr.) Irják Sammarianusnak, Samoriainak, Szentmáriainak és egyszerűen Joó Mártonnak is. Uzoni szerint a háromszéki Szemeria községből származik, a nemes Joó-családból. Az eklézsiának másod papja volt s igazgató is. Bocskait kolozsvári temetésén 1607 febr. 17-én a piaci nagytemplomban Alvinczi Péter kassai főprédikátor után Samarjai Márton kolozsvári rektor latin oratioval búcsuztatta el, mondja Pokoly. Az unitárius egyház, amely vallása szabad gyakorlatának s javainak visszanyerését neki köszönhette, készséggel nyitotta meg főtemplomát a „háromságos“ fejedelem ravatala számára. A nép zokogva kísérte fejedelmét a tordai kapun át. A gyászokcsi után elől mentek a szász papok, élükön a püspökkel, utánuk a magyarországi és erdélyi ref. papság, azután a deákok, köztük a patakiak és kassaiak, végül az unitárius és román papság. És a tenger sokaság. Rektor volt 1608 ápr. 11-ig. Ekkor „Isten Csanádi Pált meghozván onnan felülről és Samarjai Márton a scholamesterségről lemondván, ítelték a két nemzetségbeli predikátorokkal egyetemben, hogy Pál uram helyeztessék a Márton uram helyébe s végezték, hogy ennek utána is soha egyik nemzetség is a másik ellen semmi praerogativát ne vegyen, hanem ha a szász nemzet közül találatnak oly tudós férfiak, ezen nemzetből valónak is kell 3 esztendeig következni, mint a magyar nemzetbelieknek. Ez az unionak is nem lenne praejudiciumára“. (Jakab Elek: Századok, 1887. 154. l.). Uzoni följegyzi, hogy a főkonzisztórium jegyzőkönyvét írni kezdte 1627 aug. 21-én s írta ugyane

kéz 1646 dec. 4-ig. Fia Mihály procurator causarum volt. 1622-ben pestisben meghaltak Göcs, Brosserus és Lisznyai pásztorok; életben maradtak Radecius, Varsolcius és ő. Hogy a házassági ügyek bírósága teljes legyen, vidékről hívtak be papokat, pl. 1627 nov. 4-én.

15. *Csanádi Pál*. (1608—1632). Temesvár vidékéről való erszénygyártó atyja Kolozsvárra került. Pál fia itt született 1572-ben. Iskoláit Enyedi alatt végzi. 1595-ben a torockói iskola igazgatója. 1597-ben Enyedi utódjául Torockai Mátét hívják Kolozsvárra papnak. Csanádi követi papját s itt kollaborator lesz. Járai János utódja, aki Torockai Máté utódjául Torockóra megy papnak. Egy év múlva Tordára megy igazgatónak. 1599-ben Mihály vajda egész Erdélyt feldúlja, elpusztítja. Ő 1599 okt. végén Kolozsvárra menekül, ahol Szentmártoni igazgató mellé adatik segédül. 1603-ban Cromer Andrással külföldre megy Olaszországba, ahol 5 évet tölt. 1608 ápr. 11-én érkezik haza s mint Szamariainál láttuk, ennek lemondása után igazgatónak választják. 24 évig egyedül vezette az iskolát. 1632 szept. 2-án a dicsőszentmártoni zsinat püspöknek választotta (Fasc. I. 40.). 1636 dec. 2-án d. u. 6 órakor guttaütés éri, másnap 12 órakor meghal, dec. 9-én temették. (Fasc, I. 141.)

Segesvári (id. m. 203. l.) így ír róla: „2. szept. választák püspökké az kolozsvári scholamestert Csanádi Pált magyar nation, nőtelen legényt, nagy ősziben elegyedett kisdéd embert; nagy hertelen haragu, száraz ember, bölcs, okos medicus; az fejedelemhez igen hordozták, igen gyorsan járó, konventséget¹¹ is ugyan viselt akkor, mikor püspökké választották“. Halála alkalmával pedig (id. m. 211. l.): 1636 dec. 5. halt meg nagy hirtelen ama bölcs, tudós, istenfélő Csanádi Pál, a kolozsvári pispék, aki pispökséget viselhetett csak 4 esztendeig s két holdnapig nagy szorgalmatossággal, aki a fejedelmek körül is kedves volt jó medikusságáért, nőtelen volt mind életének rendében, aki a várost szolgálta 28 esztendeig és holt meg 64 esztendős korában. Lött temetése 9-na X-br. nagy solemnitással“.

1618-ban Gyulafehérvárt a ref. és unitáriusok között a fejedelem jelenlétében disputáció tartatott, közel félszázad óta először. A cél az volt, hogy az unitárius vallást a recepta religiók közül kivessék azon okból, hogy nem állanak már a János Zsigmond korabeli hitvalláson, hanem azon túladtak. A reformátusok részéről Geleji Katona vitte a szót. Tőlünk

¹¹ A kolozsmonostori Konventnek, mint Erdély második hiteles helyének főre. A nemzeti fejedelmek alatt, míg a piaci nagytemplom a mienk volt, az unitárius plebánus viselte e hivatalt, később a r. kath. plebánus.

Csanádi állta a harcot. A vita hevében minden óvatossága mellett is „csinált istennek“ (Deus factivus) találta mondani a Jézust. A fejedelem nagyon felindult ellene s csupán előre megnyert menedéklevele mentette meg a komolyabb következményektől. Ez után a vita után a reformátusok gyakran vádolták az unitáriusokat, hogy nekik a Jézus nem több, mint a törököknek. Sőt talán még annyi becsülésben sem részesítik.¹²

Nevezetes és nagyjelentőségű munkája: az iskolai törvények összeállítása (Fasc. I.). Kétségtelen, hogy a főiskolának már több mint félszázados életében lehettek törvényei és rendszabályai, melyek az iskolai élet belső rendjét szabályozták. Valószínű, hogy ezek a törvények akkor semmisültek meg, mikor Basta az iskolát, templomokat és épületeket a jezsuitáknak átadta. Csanádi összeállította ezeket s 1626 június 24-én Köpeczi Miklós szeniorral kihirdette. A megállapított törvényeket kemény határozottsággal megtartotta és megtarttatta. Példa rá az az eset, mely öccsével történt. 26 vádpontban hibásnak találtatván a püspök és a tanácsosok jelenlétében kitagadta s csak ezeknek hosszas könyörgésére bocsátott meg neki, fogadta vissza s küldötte ki saját költségén külföldre. Alatta történt az is, hogy a 30 ablakos Apellatiumot, melyet János Zsigmond építtetett, Bethlen Gábor elvételére a szász reformátusok részére 1628 okt. 2-án Erdélyi István és Cserei Farkas fejedelmi biztosok által, még pedig minden kártérítés nélkül.

Uzoni (II. 208—213. l.) közli Tordai Jánosnak, a későbbi lektornak hosszú búcsubeszédjét (1620.), melyben hálás szívvel mond köszönetet a hűséges, fáradhatatlan és buzgó tanításért és nevelésért, különösen neki s Makai István és Járai Sámuel lektoroknak. Egyben megjegyzi, hogy ezt a beszédet — úgy látszik — benn az iskolában az egész ifjúság előtt mondta el. Ez a szokás megy ki a divatból. Most (a 18. sz. közepén), az igazgatóhoz, tanárokhoz és polgárokhoz házanként mennek el búcsuzni s csak ritkán és rendkívüli esetekben fordul elé hasonló példa.

A beszéd nagyon terjedelmes. Gondolatmenete ez: Nem tudja szavakkal kifejezni az igazgató érdemeit. Mert amit tanáraitól tanult, az is mind tőle származik. Ezeknek nagy tisztelettel tartozik, neki a legnagyobbal; azoknak sokkal, neki a legtöbbszörrel, azokat szereti, őt öleli. Neki köszön mindent nemcsak most, hanem mindig, mindenütt, beszélve, hallgatva, elmélkedve, minden helyen, minden időben. Többel tartozik neki, mint szüleinek. Ezek csak életet adtak neki; ő tette azt, hogy jól éljen, tanult legyen. Szülői mulandó javakkal látták

¹² Pokoly: Az erdélyi ref. egyház történelme. II. 69. l.

el, de ő szellemiekkel, erényekkel ruházta fel, ésszel, amely elválaszt és megkülönböztet az állatoktól. „Ha valami vagyok, amiért embernek mondhatnak, mindazt tőled kaptam”.

Így folytatja a mélységes tisztelet és ragaszkodás hangján. Bámulja vallásos kegyességét és szorgalmát. Hallotta, hogy tanulók javára üdvös szavakat mondott, helytelen kivánságokat elnyomott, egyik hibát megszüntette, másoknak hasznos tanácsokat adott, másoknak szegénységét enyhítette, mindent fáradhatatlanul végzett. Mindezt jóakarattal, vallásos lélekkel, kérdés nélkül s elérte, hogy készséges, hű, illedelmes tanítványokat bocsátott ki. Nemcsak az iskolán belől, hanem künn is szeretik. Ellenségei irigylik, barátai csodálják. Nemcsak tanít, hanem a szűkölködőket étellel felüdíti, itallal táplálja és minden jóval ellhalmozza. Valóban úgy tetszik neki, hogy nem tanítójától, hanem édes szülőjétől válik. De a szeretet kötelékei nem szakadnak el távozásával, hanem megerősödnek.

Boldog lehet ma is az a tanító, aki hálás tanítványától ilyen elismerést kap. S a mai tanulót is meggondolkoztathatja a meleg szeretetnek és őszinte hálának az a hulláma, amely a Tordai szivén keresztül ezen a beszéden átömlik. Bod Péter szerint az unitárius vallásnak szeme, szive, szája volt.

Művei: Amaz Szent Máté szerint való igéknek: Kereszteljetek Atyának stb. szentírás szerint való igaz magyarázata.

Colloquium inter P. Cs. Samosatenianum rectorem scholae Claudiop. et Stephanum Geleinum orth. colleg. Albensis rectorem. 1618.

Argumentorum de doctrina triadis solutio. 1620. Mind kéziratban.

16. *Stegmann Joachim*. (1632 nov. 3.—1633 március 10.) Brandenburgból származik. A danzigi reformátusok papja volt, de ez állását szociniánus elvei miatt elvesztette. Ezért Lengyelországba ment, hol a rakowi iskola igazgatója lett. Innen hívták meg Kolozsvárra. „1632 okt. 22-én érkeztek meg az új pappal Lengyelországból Rakowból Rózás István uram és az város notáriusa, Canndert István uram”. (Segesvári Erd. Tört. Emlékek IV. 204. l.). „31 okt. prédikáltott elsőbben az kis templomban¹³ az új pap, kinek volt neve J. S., kit is Racoviáról hoztak, jó természetű ember s jó magaviseelő. 3 nov. velt búcsut a scholától az mesterséget hogy letette Csanádi Pál uram, ki is kolozsvári fiú volt. Eodem die vitték ugyan mesterségre is be az oskolában az új papot úgy, hogy mind papságot, mind

¹³ Szent János Kápolnája, melyet János Zsigmond építtetett újra. A későbbi katonai őrség helyén volt, alig 3 lépés távolságra a nagy templomtól, amiért 1716 után a kath. lebontották.

penig mesterséget egyszersmind viselné; szász nation akarták, de az magyarok nem lakhattanak meg felette. Az alatt az sok nehéz betegségben meghala, hogy nem szolgálhatá az becsületes várost". Uzoni szerint Ravius Mátyás, a szászok papja, felbújtotta, hogy az iskola régi szokásait törölje el. Ezért megtiltotta a magyar diákoknak „secundum antiquos ritus vivere in schola". Ezek Köpeczi Miklós szenior vezérlete alatt nov. 13-án 45-en az auditóriumban hagyták őt magára a szászokkal s az iskolából eltávoztak. Ezek egyike ifj. Szemerjai Bora András, a felsőrákosi pap fia feljegyzéseiben írja: Tanulás végett két évet Tordán töltöttem, innen Kolozsvárra mentem, ahol alig voltam félévig ama lázadás miatt, midőn Köpeczi Miklós szeniorral a magyar diákok egytől-egyig 45-en az iskolát elhagyták s többé nem mentek vissza. Az eltávozás nem azon a napon történt, mikor az igazgatót az auditóriumban hagyták, mert a városi tanács nov. 26-án a papokkal megjelent az iskolában, hogy lecsendesítse a zajongást a tanulók és a főnök, másfelől az igazgató között. De semmit sem tudott elérni, akkora volt az ellentét közöttük. Midőn dec. 4-én az igazgató leányát temették, a temetési menet minden ének nélkül csendben, a diákság kísérete nélkül kísérte ki a temetőbe, ami akkor hallatlan dolog volt. (Fasc. I. 28. I. 41. Uzoni I. 170—171. és Jakab Elek: Magyar—lengyel unitárius érintkezések. Századok, 1892.) Ezek a jelenségek a különben is beteges embert annyira megviselték, hogy 1633 március 10-én meghalt. De az ifjúság haragja még akkor sem csendesült le; a halál sem vetett véget annak. 12-én temették. A háznál és a sírnál a magyar ifjúságnak kellett volna énekelnie, de nem énekelt, A szász diákok éneke mellett vitték ki a holttestet. (Fasc. I. 32.) A lélek betegsége és a test sebei csak nehezen és simogató kézzel gyógyulnak — teszi hozzá Uzoni.

Arannyal futtatott érc táblán ez a sírírata: *Joachimus Stegmannus Ruppini Marchicus primum Tahrlandia in Patisia ecclesiastes, postea veritatis causa carcerem et vincula passus, atque in exilium pulsus, scholae Rachoviensis in Polonia septennium Rector, tandem in hac urbe ob mortem praematuram quinque tantum menses ecclesiae saxonicae minister et scholae rector vir pietatis zelo atque eruditione haud vulgari 5-ta Idus Martii 1633.* Fasc. V. 90. lapján olvassuk, hogy Magyar György a Stegmann sírjában talált egy táblát, melyet könyvtárba helyezés végett beadott. Felírata ez: *Joachimus Stegmannus Stegmanni filius. Vir natura quidem mortalis, sed immortalis virtute praeditus hoc tumulo conditus est, Hic cum ob insignem pietatem, eruditionem et vitae integritatem pastor ecclesiae Christi in Germania sua patria fuisset creatus, illo munere cum annos*

XII. singulari cum fide, insigni cum laude, ingenti cum fructu esset perfunctus, placide in Domino obiit anno salutis Christianae MDCXXXIII. V. Id. Mart. hora diei prima aetatis suae An. XXXVIII. ex Polonia Claudiopolim adductus An. MDCXXXII. electus est in primarium Saxonicae gentis ecclesiastem et scholae rectorem die XXI. Octob. Quinque solum menses suo hoc munere functus obdormivit. S. T. T. L.

Hogy mi volt az ifjúság lázongásának tulajdonképeni oka, nem lehet bizonyosan tudni. Uzoni szerint az, hogy régi szokásokat szüntetett meg. Mik voltak ezek? A nyelvet, viseletet, vagy rendtartást illetők? Segesvári szerint az, hogy a szászok azt akarták, hogy mindkét tisztet viselje s a magyarok ebbe nem egyeztek bele. Szinyeinél (Magyar írók élete és művei) azt olvassuk, hogy vallási újításai miatt távoztak el a tanulók. Benczédi¹⁴ szerint a hivatali előde alatt némileg meglazult fegyelmet fiatal eréllyel kezdette helyreállítani. Ezért s Ravius Mátyás bujtogatásai miatt keletkezett a lázongás. Az előbbinek sehol semmi nyomát nem találtam. Beke Miklós szenior szerepe nincs tisztában. Ő Uzoni szerint már Csanádi alatt 1626-ban főnök volt, azután lengyel akadémiára ment, honnan 1632 jun. 23-án jött haza s megint főnök lett. Nincs-e valami szerepe ennek a külföldön járt s tanárszámba menő ifjúnak is? Az aranyozott díszű emléktábla, melyet később a koporsóról levettek, mutatja, hogy a közönség nem osztozott a diákságnak Stegmann elleni ellenszenvében és szeretetlenségében.

Munkái: Testament, treulich aus dem Griechischen ins Teutsche übersetzt. Rackau. 1630. (Cellarius Jánossal együtt). — Eine Probe der einfältigen Wahrheiten für die neue Socinianeische Lehre gegen Botsak. U. o. 1633. — Von der Gemeinde Christi . . . — Von den Kennzeichen der falschen Lehre. (Századok, 1892. 306. l.).

Egy nevét viselő 15 éves fiút hagyott hátra, aki szintén kolozsvári szász prédikátor lett és 1648-ban 30 éves korában halt meg.

Kézírti műve: Brevis disquisitio inter duos de Sancta trinitate disputantium partes, utri tandem post longa certamina victoria tribuenda sit. A. 1649 scribebat Magnus Amicus Honesti. Betűcserével (anagramma) ez jő ki belőle: Joachimus Stegmannus.¹⁵ 1657-ben jelent meg (nincs jelezve hol?) ilyen címen: Doctrina de Deo et Christo et Spiritu Sancto; ipsis Scripturae sacrae verbis, ante paucos annos, a quodam divinae

¹⁴ Unitárius halottak és temetések. Ker. Magvető, 1886. 154. l.

¹⁵ Seivert: Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften, Pozsony, 1785. 425—426. l.

veritatis confessore, in sermone Germanico concinnata: nunc vero in gratiam exterorum latine edita; subjuncta est brevis disquisitio, inter duas de S. Trinitate disputantium partes, utri tandem post longa certamina victoria tribuenda sit. Bisterfeld (De uno Deo, Lugduni Batavorum, 1639) könyve előszavában elmondja, hogy szükségesnek látta az orthodox egyház érdekében e könyv megcáfolását, mert „az ellenkezők egész nyíltan dicsekednek vele és neki is sokan a mágnások közül bizalmas beszélgetés közben nem egyszer azt mondták, hogy ez a könyv prorsus invictum, semmi módon meg nem cáfolható, maga pedig a mi embereink minden feleletét bőségesen megcáfolta”. És — mondja tovább — hitelt érdemlő férfiktól hallotta, hogy Lengyelországban is az őket követők mind ebben a tévedésben vannak.

17. *Ozdi Tamás* (1633—1637). Segesvári Uzdinak írja, kinek atyja, István, vargamesterember volt. Páduában tanult. 1630 febr. 20-án iratkozott be az artisták anyakönyvébe: Thomas Ozdy Claudiopolitanus Ungarus huic florentissimae Clarissimorum doctorum, philosophorum, medicorum ac theologorum, Lauro, nomen, Bononia reversus, deposita prius censura hodie consueta sponte proprium dedicat A. D. (20 Febr.) 1630.¹⁶ 1632 május 22-én tett doktorátust s avattatott orvosdoktorrá.¹⁷ Bejegyezték a bedellusok doktori jegyzőkönyvébe is így: A di 27 Maggio 1632. Si adottoro in filosofia e medicina nel Collegio Veneto il Signor Tomaso Ozdy Ongaro. Veress közli a doktori diplomája szövegét is: „1632 indictione 15, die Mercurii, 26 mensis Maii. Coram me Petro Merio notario collegio Patavino et cancellario ultrascripto comparuerunt domini... et Thomas Ozdi Claudiopolitanus Transilvanus Ungarus, quondam Domini Stephani, asserentes habere licentiam ab Excellentissimis Dominis eorum promotoribus sese promoveri, videlicet... et Dominus Thomas in philosophia et medicina. Ideo sese praesentaverunt in dictis facultatibus pro die crastina hora 21, cum gratia sibi facta dimidiae pecuniae spectanti aerario universitatis, petentes eis assignari puncta et nominantes in eorum promotores infrascriptos Excellentissimos dominos doctores, etc.

Puncta suprascripti Domini Thomae:

In philosophia: P. phis. tex. 50. „Quod igitur contraria.”

In medicina: Aph. 2. p. parte: In perturbationibus ventris.

In Christi nomine Amen 1632. indictione 15, die Jovis 27, mensis Maii, hora 21 in Excellentissimo Collegio auctoritate Veneta in studio ordinario... Dominus Thomas Ozdi Claudio-

¹⁶ Veress: A páduai egyetem magyar tanulói. 120. l. — ¹⁷ U. o. 121. l.

politanus... fuit per Excellentissimum Dominum praesidem eundem doctor in utraque facultate pronuntiatum me et praesentibus Excellentissimis dominis promotoribus suis infrascriptis.

Segesvári szerint 1633 febr. 2-án vitték scholamesterségre Kolozsvárt Uzdi Tamást, kolozsvári fit, Uzdi István fiát. „Varga mesterember volt ennek az mesternek az atyja, végtére elhagyá az mesterségét és medicus lőn”. (Id. m. 205, l.) A Fasc. írója (Fasc. I. 28.) febr. 3-ra jegyzi be, hogy az eklézsia papjai és népes szenátus igazgatónak választják s szépen kidolgozott előadást tartott külföldi utazásáról. 1638-ban házasodott, nőül vette Ádám Annát. 1638 jan. 23-án a tanács és a papi rend jelenlétében kibúcsúzik az iskolától (Fasc. I. 151.). Uzoni szerint szenátor lett s orvosi gyakorlatot folytatott. Igazgatósága alatt kezdtek kitűnni a Dálnoki Nagy-testvérek. Egész sor híres ember került ki keze alól. Lengyel főurak látogatták meg az iskolát. De nevét beszennyezte a Ravius Mátyással való egyetértésével.

Úgy látszik, 1663-ban halt meg, mert Naplója (1638—1647. évekről), melyet a Tud. Akadémia 1854. évi okt. 2-án tartott ülésében (Magyar Akad. Értesítő, 1854. 213—217. l.) ismertettek, ebben az évben ápr. 4-én szállott hagyományként Linczeg Jánosra.

18. *Dálnoki Nagy Mihály* (1638—1648). Háromszékről, Dálnokról jött ki, midőn Keserői Dayka ref. püspök nyomorgatta az ottani unitárius eklézsiákat. Ott eladta vagyonát s Kolozsvárt lett tanuló. 1631 aug. 9-én indult Itáliába (Fasc. I. 21.). 1632 jan. 7-én iratkozott be Páduában az artisták anyakönyvébe: Michael Dalnoky Transylvanus Ungarus inclytae Germanorum nationis albo solutis solvendis nomen suum inscripsit. Anno Dom. 1632 die 7. Januarii. Pro inscriptione Michaelis Dalnoky 11 libr. 10 sol. 1626 május 20-án jött haza (Fasc. I. 138.), jun. 11-én lektornak iktatják be. A diákok és kisebb tanulók sűrű sorai között nagy tapssal fogadják. 1637 május 28-án Tolnai János magyar bírót magyar beszéddel temette, 1638 jan. 10-én Petki Jánosnét Derzsbén szintén, 1643 nov. 26-án Járai Sámuel plebánust. Mindenkit könnyekre indított, „potens enim erat in sermone”. 1638 jan. 26-án rektornak választják s ugyanekkor Bohemus Jánost lektornak (Fasc. I. 151.). 1638 szept. 1-én házasodik (Fasc. I. 158.). 1645 febr. 12-én kolozsvári papnak választják, de rektornak is megmarad.

Amelyik évben rektornak választották, sok baj és veszedelem fenyegette az egyházat. Beke Dániel püspökkel sokszor kellett utaznia, most a fejedelemhez, majd az országgyűlésbe, zsinatokra, egyházi gyűlésekre. Így júniusban az ádámosi zsinatra, jul. 1-én Dézsre, aug. 9-én a dicsőszentmártoni zsi-

natra, okt. 22-én megint a besztercei országgyűlésre. Tanácsával, segítségével mindenütt ott volt, míg a Ravius és Ozdi keltette zavarok után az eklézsia élete megint lecsendesedett.

1645 aug. 21-én a napfogyatkozást nézte s majdnem teljesen megvakult. De kitűnő emlékező tehetségét mutatja, hogy Boethius könyvét *De consolatione philosophiae* azután is minden nehézség nélkül előadta és magyarázta, amint Benkő Transilvaniájában emlékezetül hagyta.

1648 ápr. 25-én meghalt 36 éves korában hosszú, súlyos betegség után. 28-án temették. Beke püspök, Dálnoki János, Keresztúri Demeter, a szentpéteri iskola lektora és Solymosi Boldizsár beszéltek felette (Fasc. I. 274.). Művei: *Prolegomena, elucidationi tractatus theologici, a clar. viro Georgio Enyedino concinnati, praemissa. — Praeces. — Compendium theologiae Christianae.* Utóbbi halála miatt nem tudta befejezni. Mind kéziratban.

19. *Baumgarthus Bálint.* (1648—1661 és 1664—1668.) Memel porosz városban született 1610 május 5-én. Atyja, György, a város főbirája volt. 17 éves korában Königsbergbe ment tanulni. Itt 3 év múlva az egyetemre iratkozott be és 1634-ben a szépművészetek és bölcsészet mestere lett. Ugyanitt bölcsészeti előadásokat tartott. Azután Belgiumba ment s a leideni egyetemen végezte be tanulmányait 29 éves korában. Ezután Regensburgba ment, hol szabad gondolkodása miatt ellenmondásba került Luther tanaival s menekülnie kellett. Lengyelországban a luklavicei iskola igazgatója lett. 7 évig tanította itt az unitárius hitelveket. Kolozsvárra hivatván, 1648 május 1-én (Fasc. I. 274.) megbízzák az igazgatói teendők végzésével s május 23-án „rector primarius“-szá választják. Az igazgatói tisztelet kétszer viselte. Először 1648 május 23-tól 1661 június 11-ig. Másodszor 1664 aug. 23-tól 1668 jun. 16-ig. (Fasc. II. 202.)

Élete történetéről Szentiváni Márkos Dániel emlékbeszédjéből és Uzoni egyháztörténetéből értesülünk. Jakab Elek rajzában hibás egy pár évszám (hogy 13 évig volt igazgató s mégis 1648-tól 1655-ig). Az állapotok rajza a tanulmány elején és végén élénk színekkel van festve. Elején béke volt az országban, sok a Maecenás, sok a tanuló és nagy a szorgalmuk. A végén veszélyes és sanyarú időben állott, mint első pap az eklézsia élén, mikor a városban német őrség volt, kívül ostromló hadak remegtették a lakókat, kik naponként szökdöstek ki a várból. Baumgarthus nagy buzgalommal végezte munkáját. A tanuló ifjúság száma alatta megnövekedett. Igyekezetét fel tudta kelteni és fejleszteni, a tanulásban nemes versenyt kelteni. De különösen haladott vallási nézeteit tudta meggyőző

erővel tanítványai lelkébe sugalni. Az ő igazgatósága alatt 1657-ben a juniusi vizsgálatok után határozták: a hanyagok és óramulasztók ellenőrzése végett az ökonómusok a tantermekben a tanulókat tartsák figyelemben, a hiányzókat írják fel, nevüket jelentsék a tanároknak, hogy a rektor ezekről értesülvén, szigorúan meginthesse őket. Ha valaki egy hétig igaz ok nélkül elmarad, azon heti jövedelmekből nem részesül. A szemeszterek után legyenek általános vizsgák, az első a pünköst utáni héten, a második Márton napja után. Aki e vizsgákon nem jelenik meg, először 25 drt fizet, másodszor 50 drt, harmad ízben noviciussá fokoztatik le. Az erdőbe való kimenetel (= a későbbi majális) teljesen töröltetik; a kirándulások eperszedés, mogyorózás végett (ad nuces sylvestres) teljesen eltiltatnak. Más szüneteket a rektor belátása szerint ad (Fasc. II. 129—130.). Alatta jött a törvény, hogy a salutatorok és astatorok 25 drtal büntetendők, ha a papot magyarul szólítják meg. Alatta volt egy vita a diákság között a törvények változtatásáról és módosításáról. Némelyek követelték, hogy a régi törvényeket változtatni kellene, hiszen azok, akik azokat alkoták, szintén emberek voltak. Erre a rektor a helyesebb ítéletű diákokkal kimondja, hogy semmi újítás, hozzáadás, elvétel, vagy módosítás nem lehet, csak abban az esetben, ha a deáki társaság minden tagja beleegyezik és fontosabb dolgokban a rektor ítélete alá bocsátják. Így határozhatnak — mondja a főnök — olyan dolgokban, melyről eddig törvény, vagy írott szokás nem volt. Alatta a szenior és ifjúság közötti egyenetlenség és megbékélés részleteit l. A szenior c. fejezetben és Fasc. II. 141—142.

Nevét a Fasciculusok írói 1652-ig Valentinus Pomariusnak, 1653-tól V. Baumgarthusnak írják, később Bangarthusnak. 1661 június 11-én nagy ünnepélyességgel plebánusnak választják (Fasc. II. 173.). 1672 január 13-án meghalt (Fasc. II. 279.). A főnök fájdalmasan sóhajt fel: vajjon lesz-e valaha hozzá hasonló papja az eklézsiának. 17. é. temetik rengeteg nagy közönség kísérete mellett. A püspök magyarul, Rázmán Péter lektor németül, Szentiványi latinul beszélt koporsója mellett.

Munkái: Oratio revocatoria, habita Regiomonte, 1640 aug. 26. — Oratio habita in funere... D. Antonii Csanádi, 1651. — Concionis occasione loci Genes. I. 26. habitae Confutatio 1667. — Oratio funebris in honorem Francisci Jarmi. 1651. (E két utóbbinál nem bizonyos, megjelent-e.) Diaphonia, seu diversitas confessionum reformatorum et unitariorum articulis sibi invicem oppositis XXVIII. punctis ad aperiendum hominibus oculos, breviter expressa. 1667. (Magyarra ford. Pauli István.) — Examen disputationis theologicæ de uno deo in essentia Jehovah

et trino in personis Elohim. Cibinii. 1667. — Antitritheia, seu dissertatio vulgatae opinioni de tribus Elohim... 1654. Kéziratban még a következők: 1666 júliusra közmegvitatásra kitűzött 8 tétel; vegyes vitatételek utolsó része; közvitatkozásra kitett 44 kérdés; vegyes vitakérdések utolsó része; a háromságról tartott vitatkozás megvizsgálása; könyörgések; latin katechesis; a legfőbb jóról; Krisztus megtestesülése ellen.¹⁸

20. *Rákosi Boldizsár* (1661. jul. 22—1664. aug. 23.). Aranyosrákosról a Nagy-családból származik. 1646. febr. 17-én vétetik fel a deáki társaságba. (Fasc. I. 265.) 1651. jul. 16.-a körül megy saját költségén külföldre. (Fasc. II. 56.) 1651. dec. 22-én iratkozott be a páduai egyetemen az artisták anyakönyvébe: Balthasar Rákosi Transilvanus 22 dec. Anno 1651. Pro inscriptione domini Balthasari Rakosi lib. 18. sol. 10. 1655. jun. 15-én tett orvosi doktorátust (Uzoninál II. 199—202. l. orvosi diplomáját). 1656-ban 4 munkát ajándékozott az egyetem könyvtárának. 1657. elején már itthon van s febr. 3-án lektorrá választják, a papi rend és a tanácsos urak nagy számának jelenlétében beiktatják (Fasc. II. 124.) s egyben a szentpéteri iskola rektorságával is megbízzák, hol utána Szentiváni Márkos Dániel működött. 1661. jul. 22-től, minthogy jun. 11-én Baumgarthot plebánusnak választották, 1664. aug. 23-ig az iskola „moderatora“ is volt. Pauli István a konzisztórium jegyzőkönyvében írja 1661-ből: nov. 12-én igazgatónak beiktattatott. 1662. jul. 29-én Rákosi az iskola „moderatora“ (Fasc. II. 189.) Nemsokára lemondott az igazgatói állásról s orvosi gyakorlatot folytatott. Utána — mint láttuk — megint Baumgarth következett. (Fasc. II. 202.)

Fraknói Vilmos a magyar nemzeti múzeum könyvtárában egy könyv táblájában egy naptárt fedezett fel. Címe: Kalendáriuma Rákosi Boldizsárnak, erdélyi astronómusnak, Krisztus urunk születése után 1658. esztendőre stb. Váradon. Nyomtatott Szenci Ábrahám által. (Magyar Könyvszemle, 1878. 261.—273. l.). Fraknói megjegyzi Rákosiról, hogy személyéről és munkásságáról semmi egyebet nem tudunk.

Körmöczi a Fasc. I. utolsó két oldalán összeállítván a püspökök és rektorok sorát 1626-tól, azt mondja, hogy Bongárd után „sokáig mint helyettes igazgatta az iskolát Rákosi Boldizsár“.

21. *Szentiványi Márkos Dániel* (1668—1680). Sepsiszentivánban született 1637-ben. 1657. febr. 5-én már mint nemes szekundánus a szentpéteri iskola rektorává tétetik Rákosi Boldizsár utódjaként (Fasc. II. 124.). 1660. aug. 28-án a leideni egyetemre iratkozik be Frank Ádámmal és Rázmán Péterrel

¹⁸ Jakab E.: Baumgart Bálint élet- és jellemrajza. Ker. Magvető, 1888.

együtt (Prot. Egyházi és Iskolai Lap, 1888. 438. l.). 1667 február 15-én írja Frank Ádám Amszterdamból, hogy Szentiványi Adám Péterrel együtt Angliába ment, tanítással foglalkoznak s ott élnek — úgy tudja — derék módon, (Ker. Magvető, 1888. 33. l.) s azt is közli, hogy Szentiványi nemsokára hazamenni szándékozik. 1667. okt. 16-án az Odera melletti Frankfurtban iratkozott be. 1668 jun. 5-én Rázmánnal együtt hazaérkeznek (Fasc. II. 246.) „longe gratissimi atque desideratissimi”. Jun. 16-án ő rektornak, Rázmán pedig lektornak választatnak nagyszámú polgárság jelenlétében. Beiktató beszédje: De religione Christiana. (Fasc. II. 246). 1672 jan. 18-án, a 13-án elhalt Baumgart utódjául a nagy templomban plebánusnak választják, de a rektorságot megtartotta 1680. jan. 27-ig. 1684. jun. 4-én a dézsfalvi zsinat püspöknek választotta (Fasc. II. 398.). 1689. május 12-én egy heti súlyos betegség után (köszvény) meghalt. Május 14-én a nagyobb tisztesség okából halotti verseket nyomtattak. 15-én temették az egyház nagy bánatától és gyászától kísérvé s oly nagyszámú papok, minden nemzetiségű polgárok és nemesek jelenlétében, hogy az idegen nemzet is (a német katonaságot érli) nem közönséges csodálkozásra ragadtatott. Bedő Pál magyarul, Almási Mihály latinul beszélt felette. A veszteség feletti fájdalom kifejezéséül ezen megyének és Aranyos-széknek papjai és rektorai a koporsót levett kalappal kísérték ki a temetőbe. A tordai diákok közül 20-an voltak a temetésen, akik a mi cétusunk előtt mentek a sorban (Fasc. II. 458.). Szentiványi hozta Angliából Servét Restitutio Christianiasmi c. híres könyvét. mely a püspökök személyes őrizetére volt bízva s melyet Lázár püspök, hogy a nemességét annál biztosabban és hamarább megkaphassa, Gróf Telekynek ajándékozott. Uzoni elmondja, hogy Londonban akadt rá valahogyan a könyvre, hazautaztában magával hozta s Brandenburgban Preussius ritkasága miatt leiratta.

Munkája: Oratio funebris, qua Rev. ac Clar. viro Valentino Baumgartho, eccl. unitariae Claudiopolitanae Primario Pastori . . . die XIII. Januarii . . . Moestus parentavit . . . Claudio-poli 1672.

22 *Jövedécsi András*. (1680—1690). Uzoni szerint a Küüllőmegyei szász lakósságu lutheránus vallásu Jövedics faluból származik. Mint szegény fiu a magyar nyelv megtanulása végett jött Kolozsvárra s egy szász unitárius tanuló vitte a kollégiumba, ahol rövid idő alatt annyira kitűnt, hogy társait messze felülmulta. 1675 május 21-én ment külföldre ez a „nem középszerű tehetségű ifjú” (Fasc. II. 314.). 1676 szept. 12-én a leideni egyetemre iratkozott be (Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1888, 439. l.). 1679 aug. 26-án lektornak iktatják be. (Fasc. II. 370.), 1680

jan. 27-én rektornak választották, mikor „az egész iskola új rendet kap, mert az egész cétus öt osztályba soroztatik”. (Fasc. II. 372.). 1683 szept. havában azt a hosszú ideig fennmaradt törvényt hozta, hogy a theológusok *vasárnap reggel 6 órakor rendre egyházi beszédet mondjanak*. S hogy ez a hosszas szokás lassan el ne enyésszék, 1684 május 9-én kihirdette: aki e kötelességét elmulasztja, 50 dr. a büntetése, de azért a következő alkalommal köteles megtartani a beszédet s jelenteni a következőnek a sorát. Ha nem jelenti, ugyanaz a büntetése. A beszéd legyen szépen kidolgozott, tiszta, világos, meghallgatásra érdemes és építő, nehogy az Isten szava és a vallás profanáltassék. Aki a maga sora szerint nem beszél, 1 forint a büntetése. Ez a rend még a 19. század 80-as éveiben is megvolt.

1689-ben mindkét nemzet részéről plebánusnak választották (Fasc. II. 459.). Huszár Mihály és Brozer Péter emelték fel. De a rektorságát is megtartotta, míg Dimény hazajött külföldről.

Az iskolának „rektor vigilantissimusa”, az eklézsiának, különösen a szászoknak kiváló patrónusa volt. Éber gondja volt arra, hogy azokban a zavaros időkben minden jóra való szász ifju az iskolába kerüljön. A frekventációnak azt a törvényét, mely szerint egész hónapon át fedetlen fővel kellett ülniök, a szász tanulókra nézve eltörölte, mihelyt plebánus lett. A kissárosi zsinat a tordai iskolának főgondnokává tette 1687 jun. 1-én. Püspöki teendőket is végzett, mikor azok távol voltak, vagy betegeskedtek, zsinat határozata alapján. Zsinatokat hívott össze, azokon elnökölt. Szóval azokban a zavaros, szerencsétlen időkben igazi fenntartó oszlopa és támasza az egyháznak. Halála után fiai elhagyták vallásukat. Pál az eklézsia költségén külföldön volt, sok adósságot csinált, melyektől csak úgy tudott szabadulni, hogy katolikus lett. Másik fia, András is, a városbirói állásért áttért a katolikusokhoz. Atyjuk 1710 szept. 11-én halt meg pestisben.

23. *Kolozsvári Dimén Pál*. (1690—1720.). Kolozsvárt született 1655-ben. Iskoláját Tordán kezdette, 1674 febr. 9-én Kolozsvárra jött, frekventált és felvétetett a deáki társaságba. 1680 jan. 14-én a poézis kollaboratora lett (Fasc. II. 372), aug. 16-án szenior (Fasc. II. 375.). 1682 ápr. 20-án, mint „senior vigilantissimust”, az oratoria classis és ars poetica praeceptorát külföldre küldik (Fasc. II. 381.). 1682 jun. 30-án a leideni egyetemre iratkozott be (Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1888, 439. l.). 1689-ben doktori vizsgálatot tett. Lehet, hogy Londonban is volt. Frank Ádám ugyanis 1689 aug. 28-ról levelet ír,¹⁹ melynek

¹⁹ Keresztény Magvető, 1891. 230—232.

végén mondja: *Quid de hinc in Hollandia vel in Anglia gestum erit, significabo per literas, quas clarissimo doctori Paulo Dimjén, brevi in patriam redituro tradam Excellentiae Vestrae reddendas*". Minthogy azonban Frank e levelében azt mondja, nem tudja, hogy rövid idő alatt visszatér-e Hollandiába, vagy egy évig még itt marad, lehetséges, hogy visszatérő útjában Hollandiában adta át a hazaviendő levelet. 1690 jan. 27-én Régeni Mihállyal együtt hazajött (Fasc. II. 469.). Jövedécsi lemondván a rektorságról, febr. 15-én Dimént ajánlta maga helyébe. Hármas beiktató ünnepélyt tartottak ez alkalommal. Nagyszámu polgárság, vezető ellenfelek, (adversarii) t. i. a reformátusok, ezek igazgatója és diáksága volt jelen. Dimén beszédje: *De summo bono, quod in conservatione sui consistit*. Ugyanakkor köszöntöttek be Régeni Mihály és Dombai O. János. (A részleteket l. Régeninél). Ez időtől kezdve 1720 jan. 4-ig állott az iskola élén nagyon súlyos, károkkal és veszteségekkel teljes időben. Átélt az óvári iskola elvesztését, a piactéri iskola helyének megszerzését, felépítését, berendezését, leégését, újabb felépítését, aztán nemcsak iskolájának, hanem a főtemplomnak és minden ahoz kötött vagyonnak és jövedelemnek elvesztését, az egyháznak mindenéből való kivetkőztetését s végül a tanulósnak a Huszár-féle belső Magyar-utcai házban való megvonulását és új élet kezdését. Átélt a kururuc-labanc kor háborus viszontagságait, 1710-ben és 1712-ben egy-egy rettenetes pestist, mely a tanulók között dühöngött, sokat közülök elragadott, amiért az iskola 58 napig elhagyatottan, üresen állott. Két utat tett külföldön, egyet a hollandi testvérekhez építési segélyre könyöradományok gyűjtése végett s egyet Bécsbe iskolánk megmentése végett. Az első meglepő szép anyagi eredménnyel sikerült, de kellemetlen gyanúsítgatásokkal végződött. A másik sikertelen maradt. Négy szer házasodott. Nejei: Gyulai Irén, Eötvös Hedviga, Joó Zsuzsánna és Takáts Sára.

1710 szept. 10-én Jövedécsi plebánus pestisben meghalt. Másnap minden ceremonia nélkül eltemették. 12-én reggel a nagytemplomban Pálfi Zs. rövid beszédet tartott s aztán az egész gyülekezet előtt plebánusnak választották Dimént. Az egész gyülekezet előtt felemelték, a gyermekeknek az egyháziak pénzt szórtak, három ízben vivat-ot kiáltottak. A templomból nagy kíséret mellett a plebánia házhoz vonultak, itt üdvözölték a püspök, nemzetes Hadnagy úr és Bongárdus János kurátor. Dimén igazgatása idejében a Fasc.-ban a következő érdekesebb feljegyzéseket találjuk: Hévízi János szenior a Fasc. III. 3. lapjára bejegyzte az igazgató rendeletét (1699 jan. 1.), hogy ezután senki az iskolába idegen nevet be ne hozzon s magát olyan faluról, vagy városról ne nevezze, ahol unitáriusok nin-

csenek. Senki az igazgató engedélye nélkül szolgát fel ne fogadjon, el ne bocsásson. Szabályozza és megállapítja az ökonómus felelősségét, midőn rendeli, hogy a szolgálát átadásakor a helyiségek, kapuk épségéről és romlásáról számolnia kell, különben a kárról, bármikor keletkezett, mindig a szolgálatos ökonómus felel. A konzisztórium a dohányzásról törvényt hoz: akinek szobájában dohányfüstöt vesznek észre, annak hospese 25 nummust fizet. Ezt a rendeletet a cétus azzal a feltétellel fogadja el (Fasc. III, 21.), hogy a hospes először igaz lelkiismeretére tegyen hitet, ki dohányzott s az büntettség, különben ártatlan szenved a hibás miatt. 1702 okt. 11-én (Fasc. III. 105.) feljegyzi, hogy Dimén Eperjesi Istvánnal Bécsbe indult „*communis emolumenti gratia*“ s 1703 jun. 23-án (Fasc. II. 114.) hazaérkezett, mikor a cétus hálája és öröme kifejezéséül egy köszönő-iratot adott neki. 1706-ban és 1707-ben, a megszállás alatti nagy éhínség idején, sokszor ellátta a diákokat házánál étellel (Fasc. IV. 21.). 1707 febr. elején a megszállott város segítségére felmentő katonaság érkezett, mikor szálláshiány miatt 15 katona betört a kollégiumba, feltörvén az iskola bezárt kapuját; a templom cinterme is tele volt katonasággal, úgy, hogy istentiszteletet nem lehetett tartani. 8000 frt hadisarcot felhajtva, elvonult később a sereg, de rettenetes drágaság és éhínség keletkezett, mert a malmok nem működtek, minthogy a kurucok a belső Szamosárok vizét a külsőbe vezették s a meder víz nélkül maradt. 5 hónapig és 2 hétig tartott ez a megszállás, mely alatt nagy kárt és pusztulást szenvedtek a szöllők.

Az iskola, a két templom, egyházi épületek 1697 május 6-án leégtek. Olyan nagy volt a kár, hogy a maguk erején, saját maguk körében elrendelt gyűjtés útján nem tudták helyreállítani. A belgiumi hittestvéreket is fel kellett keresniök adományokért. Dimén május 24-én indult Hollandiába, 100 arany és 150 frt útiköltséggel. Távolléte alatt prorektor volt Kolozsi Márton lektor, aki azonban még visszatérte előtt, 1698 márc. 19-én meghalt. 1698 aug. 1-én érkezett haza. Olyan nagy részvétet keltett elesett helyzetünk, hogy minden várakozást felülmulóan 17.201 frt 07 pénzt adományoztak.

A hollandiai gyűjtés eredménye amilyen kellemesen lepte meg a sok csapástól, háborus pusztítástól leszegényedett híveket, elszámolása épen annyi kellemetlen civódást és meghasonlást váltott ki a rektor és az eklézsia vezető tagjai között mindaddig, míg aztán a vásárhelyi „unitárius státus“ közbelépésére az ügy békésen intéztetett el 1707 ápr. 25-én. A meghasonlás oka az volt, hogy Dimén igazgató visszatérése után nem terjesztett elő pontos számadást. Hollandiai útja után

nemsokára Bécsbe kellett mennie, hogy a piaci templomot és iskolát megmentésük. Mig oda volt, pletykák, gyanúsítások keltek szárnyra, sőt fenyegették is, hogy még maradékain is megveszik az eklézsia követelését. Baj volt, hogy Dimén rektor, habár az eklézsia alumnusa volt, nem akarta elismerni azt ítélkező fórumául, ami bántotta az eklézsia vezetőit. Sőt az is, hogy több adomány gyűlt, mint amennyit legmerészebb álmaikban is remélhettek. Mikor Dimén a gyűjtött összeg harmadát követelte, a vezetők ezt túlságosan soknak találták. Dimén a vásárhelyi urak, az „unitárius státus” előtt való panaszkodása alkalmával arra hivatkozik, hogy még a kántáló diákoknak is kijár harmada a gyűjtött összegnek.

Különben ennek a szomorú ügynek a lefolyása ez volt: Dimén visszaérkezése után nem számolt el gyűjtése eredményéről. 1702-ben a konzisztórium számadása előterjesztésére hívta fel. Ekkor beismerte, hogy 3500 frtot a hazahozott összegből fáradsága jutalmául megtartott magának. Jövedécsi plebánus meg igazolta, hogy a kollektából 6000 mfrtot tőle átvett. De a dolog ezzel nem hozatott tisztába, sőt éveken át húzódott. 1706 aug. 23-án Almási püspök Ajtai Mihály és Pálfi Zsigmond jelenlétében a patrónusok gyűlésében jelentette, hogy Dimén megbizta őt a következők előadásával: 1. hogy neki annak idején *vocatio legitime* nem adatott; 2. hogy a hollandiai dolgokról vegyen számot s ha most nem érkeznek, ígérjék meg, hogy életében eligazítják, hogy maradékait ne háborgassa az eklézsia; 3. hátralékát adja meg (t. i. fizetését nem adták ki épen a számadás be nem adása miatt), minthogy másoknak is kiadták a fizetést; 4. az eklézsiától injuriáltatván, már három ünnepen nem kommunikálhatott.

Erre az előterjesztésre az eklézsia a következőket feleli: Ad 1. a *vocatioban* semmi illegitimum nem volt; sokan vádolták Dimént nemcsak Kolozsvárt, hanem külsők is, de ő semmi fogyatkozását be nem ismerte. Hivatalát nem kontinuálta, elfelejtkezvén *reversálisáról*. Az eklézsia két küldöttjével ezért megintette, de ő ezeket „sok becsstelen szókkal illette”. Harmadszor márciusban a kurátorok intették meg, hogy tanítson a scholában; de ő azt felelte, hogy amíg az eklézsia *sallariumát* egészen meg nem adja, addig nem fungál. Az eklézsia béketűrőssel volt eddig, várván, hogy megtér és beismeri hibáját. Ad 2. Az eklézsia eddig is követelte a számadást, de Kolozsvári számadásnak még emlékezetét is abhorreálta s azt mondta, hogy tudatlan embereknek, „kik még hazájukból, vagy még csak a határból sem voltanak ki”, számot nem ad. Az eklézsia kész őt meghallgatni s a dolgot végképen eligazítani. Ad 3. A hátralékát megfizeti, „csak álljon

tisztének és hivatalának". Hogy a bordézsmá tavaly nem adatott ki, abban nem vétkes az eklézsia. Ad. 4. Amint némelyek referálják, privatus emberre megnehezített s mégis az eklézsiára hárítja. Tanító lévén sokan megbotránkoztak azon, hogy nem kommunikált, mert neki kellett volna jó példával elől menni és lenni.

Dimén ezután megjelent az aug. 29. közgyűlésen, minden sérelmét bőbeszédűen előadta s kérte, hogy fáradságáért a gyűjtött összeg harmadát kapja. Az eklézsia erre azt felelte, hogy számoljon el előbb s majd azután fáradságát megjutalmazza. Erre így számolt el:

Amsterdam	— — — — —	6359'06
Londinum	— — — — —	1055'18
Hoorn	— — — — —	450'03
Embden	— — — — —	71'10
Rudkers perceptor gen.	— —	5678'17
Harling	— — — — —	650'—
Harlem	— — — — —	430'—
Rotterdam	— — — — —	2505'13
	összesen — —	<u>17201'07</u>

Az eklézsia most azt kérdezte: ebből mi folyt be, mi van nála s mi van oda fel? Dimén erre azt kívánta, mielőtt kimutatná, mi jött le Kolozsvárra s mi van fenn, határozzon, adja-e harmadát, vagy nem? A kérdés tárgyalása alatt felmerült, mit mondanának az eklézsiáról oda fenn s az itt valók és mások is, ha harmadát odaadnák. El kell kerülni gyűlekezetünkben a „harmadvétel“ becsúszását, mert attól tarthatni, hogy „az alamizsnának követése az jó lelkekből kigyomláztatik“. De ígérik, hogy fáradságához mértén megjutalmazzák. Kolozsvári felelete erre az volt, hogy épen azért ítélik meg az ekléziát, „ha harmadot ily nagy hasznot szerző és keresőnek meg nem ad az eklézsia, mert ez minden keresztények között usuáltatik és szokás, hogy harmadot adnak az ilyen munkásoknak. Azért én nem is kívántam az eklézsiának eziránt való deliberrátumát, mert ennek megvan az a törvénye; én nem is kérem az eklézsiától a harmadot, mert az az enyém s nem is adom azt másnak“.

De azért számadást adván, kimutatta, hogy mi van még odafenn. A szept. 4. ülésen megint hosszasan tárgyalták az ügyet, de nem vitték dülőre. Szept. 5-én azt határozták, hogy a nála maradt összeget adja be egészen s majd azután fáradságát illően megjutalmazzák. Ehez az összeghez és kamatjához igényét fenntartja az eklézsia s míg ezt nem effektuálja, felmentést nem kap. Harmadot pedig azért nem ígér, mert sala-

riumos szolga volt, kinek salariuma fogyatkozás nélkül kijárt, útra elég költséget adott az eklézsia, 100 aranyat; nem avval az elmével ment el, hogy harmadot vegyen; a nála levő pénzzel eddig keresett 2—3 ezret s visszajövő útjára is vett el 1467'02 frtot. A plebánus pedig intse meg a mestert, hogy az ifjúságot a scholában tanítsa, hogy eddig elveszleglett ideje az ő kegyelme szorgalmatos és hasznos tanítása által recompensálódjék".

A dolog a tárgyalások közben annyira elmérgesedett, az ellentétek annyira élesen állottak szemben egymással az eklézsia és alumnusa között, hogy az ügyet a II. Rákóczi Ferencztől Marosvásárhelyre rendelt országgyűlésre összejött „státus” elé terjesztették. Az eklézsia Rákosi Pétert és Régeni Mihályt küldte követeiül. Ott voltak Almási püspök és Jövedécsi plebánus is. Külön elment Kolozsvári is, ki a hollandiai kollektá ügyét „az unitárius státus elébe terjesztvén eklézsiánkat rútul böcstelenítette, denigrálta”. A státus 1707. ápr. 11-én az eklézsiának azt írta, hogy küldjön Vásárhelyre két küldöttet, vagy bízza meg Rákosit társával cum plena instructione, „hogy ezen Isten dicsőségét fenékkal felfordító rossz consequentiájú confusiókat minél szebben és helyesebben igazításban vehessük, nehogy ad prostitutionem in clyti status idegen forumra menjen a dolog”. Az eklézsia ápr. 14-én kiküldi Rákosit és Régenit s elmondja, hogy kész mindenre, „csak az a valami ne jőne ki belőle, hogy a mater eklézsia eddigvaló authoritása ne periclitálódni és az vakmerő alumnus^ok reversalisok ellen harcolni és denigrálni eklézsiájokat magoknak ne praesumálnák”. Kivánja, hogy a hollandiai kollektáról való beszéd legyen a zsinat előtt, hol eddig sok contentióval és disputatióval folyt ez a dolog, hol mindeneket rendesebben igazíthatnak „mindazonáltal cum ea protestatione, hogy a máter-eklézsia eddig usuált rendtartása és szokása mellől semmiképen nem recedal”. „Az mi a scholát illeti, 7 vagy 8 esztendőktől fogva miért vacált, azt is igazságosan hozzuk napfényre és akkor meg fogja tapasztalni kegyelmetek, kiből leszen az vétek”. Az eklézsia fél, hogy Kolozsvárinak többet engedett, mint kellett volna és azért támadott már fel nevelő édes eklézsiájára; „az mely határkövet töttenek az mi atyáink az schola quarta iránt és az mely úton egy néhány seculumoktól fogva folytatták, mit igyekezi bontogatni ilyen időben”. Végül kéri, hogy ne higgyenek el mindent e szófogadatlan és legitima vocationak nem engedelmeskedő embernek, ki „nemhogy maga tanított volna, de a praeceptorokat is tiltotta a tanítástól: enyém az iskola stöbbeféle, melyből már itt nagy botránkozás és szeretetlenség vagyon, még a szegény deákok iránt is”.